

**ГОСПОДАРСЬКА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ:
ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ
ECONOMIC LEGAL RESPONSIBILITY OF THE TERRITORIAL COMMUNITY:
HISTORICAL AND LEGAL BACKGROUND OF FORMATION AND DEVELOPMENT**

Глиньська О.В.,

*викладач кафедри господарського права
Донецького державного університету управління*

В статті досліджуються історико-правові передумови становлення та розвитку господарської правосуб'єктності територіальної громади в системі місцевого самоврядування України.

Ключові слова: місцеве самоврядування, територіальна громада, господарська правосуб'єктність територіальної громади.

В статье исследуются историко-правовые предпосылки становления и развития хозяйственной правосубъектности территориальной громады в системе местного самоуправления Украины.

Ключевые слова: местное самоуправление, территориальная громада, хозяйственная правосубъектность территориальной громады.

The article explores the historical and legal background of formation and development of economic personality of the territorial community in the local self-government in Ukraine.

Key words: local government, territorial communities, the economic personality of the territorial community.

Постановка проблеми. Розвиток держави як складної соціально-економічної системи неможливий без ефективного управління на регіональному та локальному рівнях. Суб'єктами публічної влади на місцевому рівні є місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, які є представниками територіальної громади. Без чіткого визначення правосуб'єктності територіальної громади неможливе ефективне провадження господарської діяльності, а отже, економічний розвиток територіальної громади в сучасному господарському житті країни в цілому. Дослідити правосуб'єктність територіальної громади неможливо без аналізу саме історико-правових передумов становлення її господарської правосуб'єктності.

Ступінь наукової розробки теми. Загальні проблеми функціонування органів місцевого самоврядування та територіальної громади розглядалися у світлі адміністративного, господарського, конституційного, муніципального та інших галузей права такими вченими, як: Б. Адамов, С. Алексеев, О. Бабкіна, М. Баймуратов, Г. Барабашев, О. Батанов, В. Борденюк, Ф. Бурчак, І. Бутко, Ю. Волошин, М. Воронов, Р. Гринюк, С. Грудницька, П. Гураль, Р. Давидов, Р. Джабраїлов, В. Кампо, М. Корнієнко, В. Кравченко, В. Куйбіда, В. Мамутов, Н. Нижник, М. Орзіх, І. Пахомов, В. Погорілко, М. Пухтинський, В. Сіренко, І. Спасибо-Фатеева, А. Ткачук, В. Устименко, В. Шаповал, В. Цветков, Ю. Шемшученко, О. Фрицький та інші. Проте комплексні дослідження участі територіальної громади в господарських відносинах у світлі конституційного та муніципального права не проводилися.

Звідсіля **основною метою цієї статті** є дослідження історико-правових передумов становлення господарської правосуб'єктності територіальної громади (далі – ТГ).

Виклад основного матеріалу. Донедавна таке поняття, як ТГ, детально не досліджувалось у жодній із суспільствознавчих наук. Разом з тим концепція територіального колективу, починаючи ще з ХІХ ст., була предметом уваги низки вітчизняних правознавців, політиків, суспільних діячів (М. Драгоманов, М. Грушевський, Р. Лашенко, М. Орзіх [1; 2]). Термін «територіальна громада» відображає історичні традиції місцевого самоврядування і є, як вважає К. Апанасенко, синонімом терміну «територіальний колектив» [3].

У значному переліку монографій, присвячених проблемам колективу (в його широкому розумінні), дослідження такого його різновиду, як ТГ, посідає незначне місце. Більш того, ТГ як самостійний тип соціальної спільноти не розглядався навіть у загальній типології та класифікації колективів, наведеній у низці філософських робіт. В окремих монографіях учених-державознавців

здійснювалися спроби дослідити сутність територіальних об'єднань, але належного розроблення вони не дістали.

Термін «територіальний колектив» не фігурує ні в Конституції України, що оперує терміном «територіальна громада», ані в низці законодавчих актів, що діяли та є чинними на території України на цей час та регулювали правовий статус місцевого самоврядування, його суб'єктів та органів, зокрема, в Законі УРСР від 7 грудня 1990 року «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» [4], Законі України від 26 березня 1992 року «Про місцеві Ради народних депутатів, місцеве і регіональне самоврядування» [5] та в чинному Законі України від 21 травня 1997 року «Про місцеве самоврядування в Україні» [6]. Тільки на рівні законопроектних робіт у ст. 188 проекту Конституції України, в редакції від 26 жовтня 1993 року, вперше зустрічається положення про те, що «місцеве самоврядування здійснюється територіальними колективами сіл, селищ, міст і районів безпосередньо і через обрані ними органи» [7].

Зазначимо, що дослідження становлення місцевого самоврядування та його первинного суб'єкту – територіальної громади – здійснювалося вченими за різних часів. На думку М.О. Баймуратова, виникнення територіальної громади слід рахувати з виникнення міст-полісів Стародавньої Греції та муніципій Стародавнього Риму [8]. Заслуговує на увагу підхід І. Черкаського, згідно з яким «... про початок походження цієї установи ми не знаходимо жодних відомостей ні в літописах, ні в писаних законодавчих пам'ятках. З великою ймовірністю можна думати, що сільські громади постали за тих часів, коли слов'янські племена, які заселяли теперішню південно-західну Русь, ще не були об'єднані в державні спілки під зверхньою владою господарів» [9].

Історик М. Грушевський, досліджуючи період Київської Русі, простежив процес розвитку територіальної громади, починаючи з родин та родів, і показав, як на певному етапі розвитку родинні зв'язки слабшали і зміцнювалися «мотиви територіальної близькості, сусідства, солідарності територіальної й економічної», як внаслідок поділу родин «рідні осідали побіч себе групами, і пізніше, як розросталися й ділилися ширші родини, на старих займанщинах повставали нові родини, зв'язані спорідненням, і творили громаду» [10].

Дослідники «Руської Правди» зауважують, що цей документ досить конкретно регулював діяльність верви (територіальної громади). У джерелах є відомості, що «Руська Правда» прямо говорить про верв або має її на увазі у 15 статтях. У них вона виразно значиться як територіальна організація сільського населення з конкретно

визначеними функціями. На це, передусім, указує широка територія, яку займає верв, що закріплено в «Руській Правді» [11]. Існувала відповідальність, що виражалася в матеріальному відшкодуванні у вигляді штрафу. Це означало, що конкретна особа, член верви, мала економічну самостійність [12].

«Верв – це архаїчний інститут, який в основних руських центрах повинен був зникнути з розвитком феодальних відносин. Замість верви, стали оформлятися сільські громади» [13].

Зазначимо, що теоретичні основи місцевого самоврядування юридичною наукою було закладено в першій половині XIX століття представниками французької і німецької юридичних шкіл [14].

Хоча становлення місцевого самоврядування як такого відбувається в епоху середньовіччя, коли формується власне муніципальне управління, що знайшло закріплення в хартіях міст та інших нормативних актах, термін «самоврядування» зародився в Англії і з кінця 18 століття став використовуватися для характеристики особливостей організації державного ладу як стану народу, що самоврядується за допомогою парламенту і місцевих представницьких органів, над діяльністю яких немає ніякої зовнішньої адміністративної опіки.

Що ж стосується терміна «місцеве», то в законодавстві низки зарубіжних країн, наприклад, у деяких країнах англосаксонської системи, використовується поняття «муніципальне», «муніципалітет» (від латинського «municipium»: «munis» – тягар і «cipio» – приймаю) [15], яким ще у Стародавньому Римі визначали місцеве управління, що займалося вирішенням проблем міст, розпорядженням господарськими об'єктами, призначеними для задоволення загальних потреб жителів міст.

При цьому поняття «місцеве самоврядування» розглядалося як у вузькому, так і в широкому розумінні. У широкому сенсі під самоврядною організацією розумілася держава, в структурі механізму якої парламент виступає органом самоврядування, у вузькому сенсі – власне місцеве самоврядування. У 19 столітті цей термін був запозичений німецькими і російськими вченими-державознавцями, а вже з Росії він перейшов в Україну.

В юридичній літературі також наводилися визначення місцевого самоврядування. Наприклад, німецький учений Г. Єллінек сформулював його як будь-яке публічне управління, що здійснюється або особами, які не перебувають на публічній службі, або за їх сприянням, або не виключно ними» [16]. Англійський учений І. Редліх визначає місцеве самоврядування як здійснення місцевими жителями чи їх виборними представниками тих повноважень, що їм надані законною владою чи які належать їм за загальним правом [17].

На сьогодні визначення поняття місцевого самоврядування цікавить багатьох вчених. Якщо звернутися до визначень, які пропонувались та пропонуються вченими, то їх можна розподілити на три основні групи залежно від тієї доктрини, на якій вони базуються, а саме: 1) на європейській континентальній концепції, 2) на англосаксонській, 3) на змішаній концепції. Прибічниками першої концепції, яка розглядала місцеве самоврядування як складову частину державного управління, були Б.Е. Нольде, М.І. Свешников та деякі інші. Так, М.І. Свешников розглядав місцеве самоврядування як вільну участь населення в місцевій адміністрації [18]; Б.Е. Нольде визначив, що місцеве самоврядування – це форма здійснення державних функцій за допомогою незалежних – тою чи іншою мірою – осіб та установ [19].

Інші вчені, зокрема Г.В. Барабашев, А.Д. Градовський, В.І. Фадєєв [20; 21; 22], визначили місцеве самоврядування, спираючись на англосаксонську концепцію і вважаючи, що воно є самостійною діяльністю громадян з вирішення питань місцевого значення. Поняття, що ба-

зується одночасно на двох зазначених вище концепціях, дає В. Баранчиков [23].

Окремо слід відмітити ті визначення поняття місцевого самоврядування, які пропонуються вітчизняними вченими. Так, Ю.В. Демків під час визначення поняття місцевого самоврядування підкреслює його онтологічне навантаження, вважаючи, що його сутність полягає в здійсненні влади населенням [24]. Ю.М. Тодика та В.Д. Яворський, досліджуючи місцеве самоврядування в конституційному аспекті, стверджують, що місцеве самоврядування – це система, яка складається із сукупності демократичних організаційних форм (виборів) та інститутів прямої безпосередньої демократії (референдумів), інших форм волевиявлення населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці і виборних та інших органів, що реалізують його цілі, завдання та функції [25].

В.В. Кравченко, сповідуючи більш управлінський аспект досліджуваної проблематики, під «самоврядуванням» розуміє відносно автономне функціонування визначеного колективу (організації) людей, що забезпечується самостійним прийняттям членами цього колективу норм і рішень, які стосуються його життєдіяльності, та відсутністю в колективі розриву між суб'єктом і об'єктом управління [26].

Вважалось, що право територіальної громади самостійно вирішувати свої права має такий самий природний і невідчужуваний характер, як і права та свободи людини. Територіальна громада визнавалася автономною по відношенню до держави, органічною корпорацією, що складалася природнім шляхом, тобто право на місцеве самоврядування належить громаді в силу її природи або дарується від бога [27].

У середині XIX століття на зміну теорії вільної громади приходять теорія місцевого самоврядування, де на перший план висувається не природний характер прав територіальної громади, а недержавна, переважно господарська природа діяльності органів місцевого самоврядування. Набуває також поширення державницька теорія місцевого самоврядування, основи якої розроблені німецькими вченими Л. Штейном і Р. Гнейстом. Вона розглядає місцеве самоврядування як автономну форму публічної влади. Р. Гнейст вважав, що самостійність місцевого самоврядування має гарантувати виконання обов'язків посадових осіб органів місцевого самоврядування на громадських засадах, що звільняє їх від державної економічної залежності. Л. Штейн вбачав гарантії самостійності місцевого самоврядування в тому, що органи місцевого самоврядування є не органами державної влади, а органами територіальної громади, на які держава покладає здійснення відповідних завдань та функцій державного управління. Ці теорії місцевого самоврядування зберігають своє значення і дотепер [28].

Систематичний аналіз місцевого самоврядування свідчить також про те, що в його основі завжди було питання влади та управління, централізації та децентралізації компетенційних повноважень, спроможність центральних органів влади виділяти місцеві функції управління суспільством і передавати їх для реалізації територіальній громаді та органам, які утворювалися цією громадою.

Отже, місцеве самоврядування – це не тільки публічна форма самостійного вирішення питань місцевого (а частково і державного) життя жителями відповідних адміністративно-територіальних одиниць та їх органами в межах Конституції і законів держави, а й самостійний рівень такої влади – публічної самоврядної (муніципальної) влади [29].

У сучасному розумінні інститут місцевого самоврядування утверджувався у світовій практиці суспільного будівництва на рубежі XVIII-XIX століть саме тому, що в цей період абсолютні монархії були трансформовані в демократичні, правові держави. Боротьба за утверджен-

ня місцевого самоврядування була одним із головних мотивів суспільних рухів цього історичного періоду. Деякі елементи місцевого самоврядування збереглися до наших днів, але наповнилися новим правовим змістом [30].

Наприкінці XIX ст. І. Франко, розмірковуючи над значенням громад у політичному житті держави, зазначав: «... коли кожний повіт, кожний край, кожна держава складається з громад – сільських чи міських, то все одне перша і найголовніша задача тих, що управляють державою, країями, повітами, повинна би бути така, щоб добре упорядкувати і мудрими правами якнайліпше забезпечити ту найменшу, але основну одиницю. Бо коли громада зле впорядкована, бідна, темна і сама в собі розпадається, то очевидно, що й увесь побудований на ній порядок повітовий, крайовий і державний не може бути тривалий» [31].

Радянська держава розглядалася як універсальна форма політичного об'єднання громадян в особі Рад, що нібито забезпечували реальну участь громадян у державному управлінні як у центрі, так і на місцях. А держава, своєю чергою, зобов'язувалася розширювати сферу самоврядування громадян спочатку в рамках підприємств, установ, організацій, у межах території, а надалі – у межах галузі народного господарства й у загальнодержавному масштабі. Ця трансформація повинна була супроводжуватися еволюцією політичних інститутів, структур державного управління, де зростала б їх залежність від волі й інтересів громадян, колективів, соціальних спільнот. Безперечно, що за такого ідейно-політичного забарвлення розуміння самоврядування не знаходилося місця для дослідження такого інституту, як територіальна самоорганізація громадян для вирішення питань місцевого значення.

Певною прихильністю до «системності» в розумінні територіальної громади характеризується позиція В. Кравченка, котрий розглядає її в трьох аспектах. По-перше, це база адміністративно-територіальна одиниця; по-друге – форма організації місцевої влади; по-третє – суб'єкт цивільно-правових відносин, суб'єкт, котрий господарює [32]. Останні дві ознаки фігурують у дефініції В. Баранчикова, котрий трактує місцеве самоврядування одночасно як публічно-владну установу, тобто корпорацію публічного права, що здійснює публічну владу в межах конкретних міських, сільських та інших видів поселень, і корпорацію, що виступає суб'єктом цивільно-правових відносин, за допомогою яких вона вирішує багато питань місцевого значення [33].

У Радянський період місцеве самоврядування в такому розумінні було ліквідоване, його замінило місцеве управління у вигляді системи місцевих Рад. Лише у 1996 році Конституція України відновила територіальну громаду в Україні (ст. 140), зазначивши, що місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» [34].

Закон України від 21 травня 1997 року «Про місцеве самоврядування в Україні», прийнятий відповідно до Конституції України та Європейської Хартії про місцеве самоврядування, визначає територіальну громаду як жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр [35].

Отже, місцеве самоврядування в Україні здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому

Конституцією України, Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування – сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Оскільки місцеве самоврядування виступає, насамперед, як вираження самоорганізації, самодіяльності, самодисципліни громадян (жителів певної території), його формування як цілісної системи в рамках усього співтовариства за необхідністю має відбуватися в першу чергу на її нижчих рівнях, у первинних осередках.

У зв'язку з цим у системі місцевого самоврядування основним представником його інтересів є місцеве співтовариство, визначене як територіальний колектив (громада), що має, на думку М.О. Баймуратова, такі основні ознаки, закріплені в законодавстві України: територіальна – спільне проживання осіб (жителів), котрі входять до громади на певній території (у межах певної адміністративно-територіальної одиниці – села, селища, міста (ч. 1 ст. 140 Конституції України); інтегративна – територіальна громада виникає на основі об'єднання всіх жителів, що мешкають на певній території незалежно від того, чи є вони громадянами даної держави, тобто членами територіальної громади можуть бути громадяни даної держави, а також іноземні громадяни, особи без громадянства, котрі постійно мешкають на певній території; інтелектуальна – в основі конституювання територіальної громади лежать спільні інтереси жителів, які мають специфічний характер і виявляються у вигляді широкого спектра виникаючих між ними системних індивідуально-територіальних зв'язків (основний об'єкт діяльності територіальної громади – питання місцевого значення, ч. 1 ст. 140 Конституції України); майнова – територіальна громада є суб'єктом права комунальної власності (їй належать рухоме й нерухоме майно, прибутки місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що перебувають у власності відповідних територіальних громад – ч. 1 ст. 142 Конституції України); фінансова – члени територіальної громади є платниками місцевих податків і зборів (ст. 67 Конституції України) [36].

Виходячи з наведеного вище, вважаємо, що до названих ознак ТГ слід додати ще одну ознаку – господарську, що означає участь ТГ у муніципально-господарських відносинах, що виникають у процесі життєдіяльності самої ТГ та її членів на локальному рівні соціуму та реалізуються ними у повсякденному житті.

Висновки. Резюмуючи, необхідно зробити наступні висновки:

- без чіткого визначення правосуб'єктності територіальної громади неможливе ефективне провадження господарської діяльності, а отже економічний розвиток територіальної громади в сучасному господарському житті країни в цілому;

- історико-правові передумови становлення господарської правосуб'єктності територіальної громади є прямо пов'язаними з конкретними обставинами розвитку державності та ставленням держави до інституту місцевого самоврядування, що знаходило свій прояв у виникненні численних доктринальних підходів (теорій) місцевого самоврядування, де відповідним чином закріплювався правовий статус територіальної громади та можливість її участі в господарських правовідносинах;

- виходячи з особливого відношення держави до місцевого самоврядування, слід зазначити, що господарська правосуб'єктність територіальної громади завжди існувала з її нормативним супроводженням та забезпеченням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Див.: Баймуратов М.А. Муниципальная власть: актуальные проблемы становления и развития в Украине: монография / М.А. Баймуратов, В.А. Григорьев. – Одесса: Юридична література, 2003. – С. 104.
2. Орзих М. Суверенитет республики и местное самоуправление / М. Орзих // Развитие национальной государственности союзной республики на современном этапе. – К., 1990. – С. 24-27.

3. Апанасенко К.І. Правовий режим майна, що є в комунальній власності: дис...канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.04 / К.І. Апанасенко. – К., 2006. – С. 109.
4. Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування: Закон УРСР від 7 грудня 1990 р. // [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T053300.html
5. Про місцеві Ради народних депутатів, місцеве і регіональне самоврядування: Закон України від 26 березня 1992 р. // [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/533-12>
6. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст.170.
7. Проект Конституції України від 26 жовтня 1993 р. // [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://uazakon.com/document/tpart06/isx06984.htm>.
8. Баймуратов М.О. Від римських муніципій – до сучасного місцевого самоврядування/ В кн.: Михайло Баймуратов: право як буття вченого. Збірник наукових праць до 55-річчя професора М.О. Баймуратова / Упорядник та відп. ред. Ю. О. Волошин. – К.: Логос, 2009. – С. 67-84.
9. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI - XVIII ст.: Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права./ І. Черкаський. – К., 1928. – С. 45.
10. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – Т. 1/ М. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 352.
11. Довженко В.Й. Землеробство Древньої Русі / В.Й. Довженко. – К., 1961. – С. 236.
12. Правда Русская. – М.:Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – Т.1 (Тексты). – С. 404, 434.
13. Юшков С.В. Русская Правда: происхождение, источники, её значение / С.В. Юшков. – М., 1950. – С. 73, 74.
14. Любченко П.М. Муніципальне право України: навч. посіб./ П. М. Любченко. – Х.: Вид-во «ФІНН», 2012. – С. 101.
15. Кравченко В.В. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні (основи муніципального права): навч. посіб. / В.В. Кравченко, М.В. Пітцик. – К.: «Арабат-Центр», 2001. – С. 5.
16. Еллинек Г. Общее учение о государстве. [Т.1]: Право современного государства / Г. Еллинек. – СПб.: ОРК. 1908. – С. 475-477.
17. Редлих И. Английское местное самоуправление. Изложение внутреннего управления Англии в его историческом развитии и современном состоянии / И. Редлих: [В 2-х т.]. – СПб., 1907. – Т. 1. – С. 5.
18. Свешников М.И. Основы и пределы самоуправления / М.И. Свешников. – 3-е изд. СПб., 1872. – С. 24.
19. Нольде Б.Э. Основы теории местного самоуправления: происхождение и развитие / Б.Э. Нольде. – М., 1996. – С. 13.
20. Барабашев Г.В. Местное самоуправление – трудное дитя России // Местное самоуправление в России состояние, проблемы, перспективы: Материалы науч.-практ. конф. 25 января 1990 г./ Г.В. Барабашев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1996. – С. 292.
21. Градовский А.Д. Системы местного самоуправления на Западе Европы и в России / А.Д. Градовский // сб. гос. знаний: ОРК, 1883. Т.V. – С. 12.
22. Фадеев В.И. Муниципальное право России / В.И. Фадеев. – М.: Юристъ, 1994. – С. 33.
23. Баранчиков В.А. Право местного самоуправления / В.А. Баранчиков. – М.: Юрид. лит, 1999. – С. 8.
24. Демків Ю.В. Місцеві Ради: Проблеми місцевого самоврядування і місцевого господарства / Ю.В. Демків // Львівська регіональна науково-практична конференція: тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1990. – С. 11.
25. Тодыка Ю.Н. Выборы органов местного самоуправления: конституционно-правовой аспект: учеб. пособ. / Тодыка Ю.Н., В.Д. Яворский. – Х.: Факт, 1998. – С. 3.
26. Кравченко В.В. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні (основи муніципального права): навч. посіб. / В.В. Кравченко, М.В. Пітцик. – К.: «Арабат-Центр», 2001. – С. 5.
27. Біленчук П.Д. Місцеве самоврядування в Україні (муніципальне право): навч. посіб. / П.Д. Біленчук, В.В. Кравченко, М.В. Підмогильний. – К.: Атіка. – 2000 – С. 15.
28. Грушевський М. Вказ. праця. – С. 353.
29. Див.: Баймуратов М.А. Муниципальная власть: актуальные проблемы становления и развития в Украине: монографія / М.А. Баймуратов, В.А. Григорьев. – Одесса: Юридична література, 2003. – 248 с.
30. Грушевський М. Вказ. праця. – С. 353.
31. Франко І. Що таке громада і чим вона повинна бути?: збір. творів / І. Франко / У 50 т. – К., 1985. – Т.44. – Кн.1. – С. 175.
32. Кравченко В.В. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні (основи муніципального права): навч. посіб. / В.В. Кравченко, М.В. Пітцик. – К.: «Арабат-Центр», 2001. – С. 15.
33. Баранчиков В.А. Право местного самоуправления / В.А. Баранчиков. – М.: Юрид. лит, 1999. – С. 8 - 9.
34. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
35. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
36. Баймуратов М.О. Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні// Муніципальне право України: Підручник / Кол. авт.; За ред. В. Ф. Погорілко, О. Ф. Фрицького. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 211.